
Ines
SABOTIČ

OD STOLA
DO ŠANKA:

kratka povijest
društvenosti u
kavani i kafiću

Krajem XVII. stoljeća otvara se u Parizu, tada najvećem europskom gradu, prvi *café*, a u Beču, pobjedničkom gradu nad Turcima, prvi *Kaffehaus*. Za razliku od salonâ, kavane su otvorene svima; za razliku od krčmâ, tamo se ne pije (uglavnom) vino i alkohol, već kava. Kada bezalkoholno piće postaje oslonac društvenosti jedne skupine i jednoga vremena, dajući čak i ime jednom tipu ugostiteljskog prostora, riječ je zasigurno o razdoblju prosvjetiteljstva, vladavini razuma i velikih rasprava, slavnih umova i ljubitelja filozofije. Zapravo, “pojava kavane u XVIII. stoljeću bila je shvaćena kao znak napretka, kao pobjeda civilizacije nad barbarstvom” (Lecoq, 1992.). Kako je kavanski oblik društvenosti usko vezan, kroz svoje goste – građane, za svoj okoliš – grad, ubrzo se proširio u svim gradovima kontinenta, pa i u Zagrebu.

Prvi spomen zagrebačke kavane seže u 1749. godinu (Horvat, 1992.). Međutim, o zlatnom dobu zagrebačkih kavana može se govoriti tek u XIX. stoljeću, odnosno na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Tada ih i Zagreb možda najbolje uklapa u svoj krajolik, zadovoljujući potrebe građanstva. Stotinjak godina kasnije i dalje se pamte kavane i njihovi najslavniji gosti, primjerice Matoš ili Ujević. Pamte se jer su već ušle u pretinac uspomena, njihovo je vrijeme prošlo. Naime, 1970-ih godina razvija se nova vrsta ugostiteljskih objekata u Zagrebu – kafići; oni postaju novi i moderniji prostori društvenosti, i dalje vezani za grad. Kafići su postali dio urbanog inventara (vidjeti, na primjer, koliko se često spominju u rubrici “Zašto volim Zagreb” u *Vjesniku*).

Za tvrdnju o popularnosti i važnosti kavane i kafića argumenti ne nedostaju. Za kavane je Nikola Polić tvrdio da “ima nešto istine kad se tvrdi da je kavana vrlo važna institucija, važnija od raznih akademija te ostalih učevnih zavoda” (Polić, 1921.). Možemo spomenuti enciklopediste i *Procopé*, dadaiste i *Cabaret Voltaire*, rusku emigrantsku književnost, Altenberg i bečke kavane, reviju *Nygat* i budim-

peštanske kavane... Pisci su s lakoćom kavane pretvorili u neslužbeni institucionalni prostor književnosti. Tu povezanost s književnošću djelomično je zadržao i kafić.

Općenito, i kavane i kafiće valja povezati sa slobodnom riječi. Tome svjedoči učestalost riječi *kafić* (ili inačica *café*, *caffè*, *kafé*...) kao sastavni dio imena rubrika ili emisija u raznim medijima: na web-stranicama ("Webcaffè" na Iskonu...), u časopisima ("Sabor caffè" u *Jutarnjem listu*, "Story café" u *Story*, "Caffè" u *Vjesniku* ...), na televiziji ("g'lamur:kafé" na HRT-u), na radiju ("S predsjednikom na kavi" na HR-u, "Uz kavu s Doricom Barbić" na HKR-u). Kafić i kavana shvaćeni su kao prostori susreta, društvenog života, razmjene informacija, dijeljenja ideja, pa čak i onih revolucionarnih. Naime, svaka revolucija ima svoju kavanu: kavane četvrti Palais-Royal u Parizu i Francuska revolucija 1789., kavana *Lorenzi* u Madridu i španjolski ustanak 1820., kavana *Florian* u Veneciji i risorgimento 1848., kavana *Pilvax* u Budimpešti i mađarska revolucija 1848...

Riječ "društvenost" čini nam se prikladnom kao prijevod za *sociabilité*, *sociability*, *Geselligkeit*, *socievolezza*. Taj pojam razvio se prije svega među sociolozima. Na primjer, za Georga Simmela on znači "igranje društva", za Maxa Webera odnosi se na sve socijalne strukture, odnosno organizacije između pojedinca i obitelji, s jedne strane, te države, lokalnih vlasti i Crkve, s druge strane. U prvom slučaju riječ je o mondenom obliku ponašanja, a u drugome o obilježjima civilnoga društva. Kao precizniju definiciju možemo preuzeti sljedeću: "zanimljivost koncepta društvenosti jest taj što omogućuje stavljanje u formalni odnos vrlo različitih domena stvarnosti: oblikovanje i socijalizaciju pojedinca, modele integracije raznih društvenih klasa, konstituciju socijalnog identiteta afirmacijom vlastitog načina života, modele konkretnih odnosa između pojedinca iste ili različitih društvenih sredina" (Bozon, 1982., u: Larmet, 2002.). Svakako treba naglasiti da se društvenost, ovako definirana, uvijek odvija u slobodno vrijeme, u vrijeme kada se ne radi, kada je dokolica moguća. To slobodno vrijeme dugo je bilo svojstveno slojevima koji nisu ovisili o radu (u antičkim vremenima, u aristokratskim društvima), međutim industrijalizacija ga je raširila u svim slojevima (Corbin, 1995.; Dumazedier, 1962.).

Društvenost nudi zanimljive perspektive istraživanja, ne samo kada je riječ o suvremenom društvu nego i o onom prošlom. Povjesničari, osobito francuski (među prvima možemo spomenuti Mauricea Agulhona 1960-ih), rado su prihvatili tu istraživačku okosnicu. Ona se još obogaćuje i nijansira ako joj se dodaju atributi. Naime, postoji

književna društvenost (mnogo povjesničara bavilo se njome za razdoblje prosvjetiteljstva) ili primarna (obiteljski krug), sekundarna (prijatelji) i tercijarna (udruge) društvenost (Paugam, Gallie, 2000., u: Burnay, 2000.), formalna društvenost, "prehrambena" društvenost (podijeliti objed ili piće s osobom koja nije dio obitelji) (Larmet, 2002.)... Spoj "prehrambene" i "književne" društvenosti opisuje donekle društvenost kavane i kafića.

Veza između književnosti i kavana ili kafića prilično je dobro poznata, iako nije temeljito proučena. Zahvaljujući samoj naravi književnog stvaranja, pisci dviju generacija ostavili su nam pisane dokumente koje ovdje nećemo vrednovati prema njihovoj kvaliteti, nego ćemo ih koristiti radi informacija koje nude (Antun Gustav Matoš, Zvonimir Milčec, Jurica Pavičić, Robert Perišić, Nikola Polić, Borivoj Radaković, Davor Slamnig, Ljubo Wiesner). Razgovori s nekima od njih (s Brankom Čegecom, Irenom Lukšić, Stjepanom Gulinom, Edom Popovićem) također su pridonijeli razumijevanju današnje društvenosti kafića. Drugim riječima, književnike ovdje promatramo prije svega kao kroničare svoga vremena.

Naravno, književna društvenost je samo polazna točka koja kao ulazna vrata, kao studijski slučaj olakšava razumijevanje jednog društvenog fenomena. Prvo, s obzirom na to da se radi o kavani i kafiću, vremenski okvir je širok - od 1900-ih (na početku modernosti) do 2000-ih godina (vrijeme "kasne modernosti" ili postmodernosti). Drugo, i kavana i kafić gradski su oblici društvenosti, što posredno govori o gradu i njegovim stanovnicima. Treće, tema omogućuje jedan multidisciplinarni, točnije bi-disciplinarni pristup, kombinirajući sociologijski i povijesni u *socio-povijest* (Guibert, Jumel, 2002.).

Pitanja koja će nas pratiti kroz cijeli rad jesu sljedeća: O kakvoj je društvenosti riječ? Što je trajno, a što se mijenja? Nad kojim točkama opažamo društvene promjene? Kako "biti zajedno"? Što to govori o gradu? Postoji li kontinuitet između kavane i kafića? Konačno, valja istaknuti da su neposredni odgovori na pitanja o društvenosti također i posredna pitanja o društvu. "Pa ipak, društvenost je i danas mjerilo svake kulture" (Matoš, 1910.).

KNJIŽEVNA DRUŠTVENOST U KAVANI I KAFIĆU

Da društvenost ne bi ostala opći i apstraktni pojam, bavit ćemo se ovdje jednim primjerom - književnom društvenošću koja se odvija u kavani i kafiću.

Dvije književne mreže

Kada se skupina ljudi koja dijeli zajedničke interese redovito susreće u nekom prostoru, ostvaruje se mreža. A kad je riječ o književnicima i pjesnicima, ostvaruje se književna mreža. Ta mreža se, dakako, ostvaruje i u salonima i akademijama, kroz društva, časopise, izdavačke kuće, knjižare itd., ali, za razliku od kavana i kafića, navedene institucije nisu otvorenog i javnog tipa.

Zagreb "fin-de-siècle": boema u kavani

Matoševim povratkom u Zagreb 1908. godine ostvaruje se posebna veza između kavana i književnikâ. Možda ni jedna dotadašnja generacija nije pokazala toliko privrženosti i povezanosti s tim ugostiteljskim objektima (Ježić, 1993.). Druga generacija moderne uspjela je pretvoriti slobodu i književnost u način života, to jest u boemski život. Tada su kavane postale prava mala kraljevstva, simboli slobodnog i novog života. Valja ovdje napomenuti da su krčme i gostione također bile rado posjećene, međutim simbol književnog druženja ipak je kavana.

Osim karizmatičnog lika Antuna Gustava Matoša, među pripadnicima druge generacije možemo spomenuti Vilka Gabarića (1889.-1915.), Zvonka Milkovića (1888.-1978.), Karla Häuslera (1887.-1942.), Frana Galovića (1887.-1914.), Ljubu Wiesnera (1885.-1951.), Nikolu Polića (1890.-1960.)... Među tim mladim književnicima, potonja dva autora ostavila su nam posebno zanimljiva svjedočenja o kavanskom životu.

Nikola Polić (Polić, 1921.), koji nije bio stalni član toga društva, sjeća se toga vremena: "đačka boema, često bez kruha i odijela, ali nikada bez duha i bez znanja, jer ako je i popila bezbroj kava, ali je progutala i bezbroj knjiga" (Wiesner, 1936.). Ljubo Wiesner, jedini koji je cijeloga života ostao vjeran boemskom životu, žrtvujući se do kraja, objašnjava takav mladenački život kao izbor za razvoj "čula" a ne "mišica" (Wiesner, 1936.). Naime, taj život "između mladenačkih ekscesa i silne volje služiti umjetničkom idealu, rodio je paradoksom, po kome preziramo zdrave sportove, a kultiviramo nezdrava sjedenja u kavani ili krčmi" (Wiesner, 1936.).

Za Nikolu Polića kavanski život počinje već u školskim klupama: "jedan tuškanački špricer, što smo ga za vrijeme 'markiranja' popili u tuškanačkoj restauraciji, unosio je u naše đачke intelektualne živce veću senzaciju nego što je danas unosi bilo koja domaća ili strana kazališna premijera" (Polić, 1930.). Tamo je također "prvi puta čitao Heinea", ali i Matoša. Kao i mnogi mladi ondje je ušao ne

samo u svijet odraslih nego i u svijet književnosti, koji je ubrzo zauzeo važno mjesto u njegovu životu.

Naime, Nikola Polić je 1909. upoznao najvažnijeg protagonista tadašnje književnosti – Antuna Gustava Matoša, u gostioni *Jazbina*: “naša, to jest Matoševa ‘Jazbina’” (Polić, 1929.a). Od noći kada je upoznao Matoša, Polić je s cijelim društvom išao od kavane do kavane. Započelo je pravo kavansko bratstvo koje je trajalo sve do 1911., kada je pošao u vojsku: “a ja sam se s Matošem i s drugim stolom iz kavane *Bauer* doskora i rastao” (Polić, 1929.a). Točnije, s Matošem “sastao sam se i rastao formalno posljednji puta” u Rijeci, u kavani *Panahof* (Polić, 1929.a).

Zahvaljujući prvoj, inicijacijskoj noći koja otvara dvogodišnje razdoblje kavanskoga života, dvojica se vrata otvaraju Poliću. S jedne strane ondje započinje doba “moje ‘literarne karijere’, jer je kratko vrijeme iza toga štampana moja prva pjesma” (Polić, 1929.a). S druge strane integrira (jednu) književnu društvenu mrežu, jer u kavane zalaze i ostali mladi pjesnici. Međutim, nisu sve kavane integrirane u tu mrežu, nego samo neke, čija se imena neprestano ponavljaju, kao na primjer kavana *Elite* (Jurišićeva ulica), kavana *Bauer* (Frankopanska ulica 2), pa *Kazališna kavana* (Sveučilišni trg), ali i *Hrvatska kavana* (Potok), *Narodna kavana* (Trg bana Jelačića) *Sloga* (Potok)... Spominju se također i krčma *Matejna* (Pivarska ulica), gostiona *Jazbina* (Ilica) i *Frankopan* (Frankopanska ulica). Sve su one “postaja noćnog križnog puta” koji završava “kod trećih pijetlova” (Polić, 1929.a).

Kroz te susrete odvijaju se u kavani ozbiljni dogovori, kao oni vezani za *Hrvatsku mladu liriku*. Ljubo Wiesner, glavni urednik, s mladim piscima dogovara u Kazališnoj kavani posljednje pojedinosti (Milković, 1969.). U kavani su se smjestila i uredništva novina, često samo jednoga broja, ali i uspješnijih pothvata, kao *Koprive*, čija se redakcija nalazi u *Kazališnoj kavani* (Kovačić, 1990.).

Zagreb “fin-de-millénaire”: Zvečkin đir

Čini se da se stotinjak godina kasnije stvari nisu toliko promijenile, osim što se više nije izlazilo u kavane nego u kafice.

Dakako, možemo se prisjetiti vremena kada je otvoren *Tingl-tangl*, šezdesetih godina u Mesničkoj ulici. Stjepan Gulin se sjeća: “Ja sam par puta dolazio i ostao tu od početka do kraja da vidim što jest to. Isto su dolazili mladi pjesnici kao ja. Bilo je tu i vrlo dobrih pjesnika koji su danas poznata imena”. Takav prostor treba donekle shvatiti kao prostor nekog alternativnog pjesništva: “dok sam ja

tamo sjedio, oni zagrebački kritičari, književnici, pjesnici poglavito koji su, idemo reći, držali do sebe, bili poete doctus, baveći se filozofijom, kritikom, oni bi na sekundu provirili unutra, ipak je njih to malo rajcalo, da tako kažem, i već prva slika im je bila takva da bi se okrenuli i otišli. Smatrali su da je to vezano za vino". Međutim, treba pričekati 1980-e godine da se razvije učestalija i čvršća veza između mladih književnika i kafića.

Edo Popović se prisjeća: "Moja generacija, dakle 80-ih godina, susretala se, viđala i upoznavala uglavnom u kafićima". Tada je također bilo samo nekoliko "kulturnih mjesta". "Mladost se ostavljala" i danju i noću u *Zvečki, Blatu, Gavelli, Devetki Donji grad, Kavkazu*. Krajem 80-ih treba dodati *Kvazar* i ostale kafiće na Opatovini, "naročito ljeti" (Popović). Na prijelazu obaju stoljeća gosti zadržavaju nomadske navike te imaju potrebu ići na više mjesta.

Ta su mjesta bila mjesta okupljanja, "gemišt svega" (Popović). "Tu su se skupljali stripaši, rockeri, glumci, ali i pisci!" (Radaković), mlađi i stariji. Kao i kavana, kafić je prostor susreta različitih generacija, što ima i jednu obrazovnu dimenziju. Dakako, tamo se ne prenosi samo stečeno i provjereno iskustvo, tamo se i stvara: "pred tim zagrebačkim kafićima, na ulici, rodio se i živio je zagrebački novi val (...) Ljudi odatle stvorili su zagrebačku (uostalom i hrvatsku) urbanu književnost!" (Radaković). Kafić je pravi laboratorij, a novi val je nezaobilazan fenomen kojemu svakako treba posvetiti više pozornosti.

U prvoj fazi kafići su bili u središtu grada, "uglavnom vezani uz redakcije" (Čegec) omladinskih časopisa poput *Poleta* i *Pitanja*. Međutim, zbog poskupljenja cijene prostora, redakcije su se selile u periferne dijelove grada, kao primjerice "u jedan tada jako udaljen kvart na Savici". Tako su "lokalni kafići postali mjesto okupljanja. Odjednom neki kafići koji nisu bili napravljeni s pretenzijom da budu mjesto okupljanja za bilo što (to su bili jako mali prostori), postali su na neki način središte susretanja ljudi koji se bave književnošću, ljudi mlađe i srednje generacije" (Čegec). Na primjer, za Čegeca je to bilo 1990-ih godina u *Potepubu* na Opatovini, u neposrednoj blizini njegove izdavačke kuće i knjižare. "Dolazio sam svaki dan i dogovarao sastanke (prostori firme bilo su mali) u kafiću preko puta, *Potepub*". Općenito je kafić za poslovne razgovore i dogovore vezane za književnost "zemljopisno vrlo pogodan" jer se svaki protagonist nalazi "na jednom kraju grada, i praktički ih je nemoguće povezati i organizirati promocije" (Lukšić). A i za ostale vrste razgovora bilo je i lako svratiti u *Potepub*, jer je u najužem središtu grada, u blizini Dolca. "I to je bio još jedan od povoda da ljudi tamo dođu, osta-

ve špeceraj pa odu preko puta popiti kavu s nama”. Ubrzo “su subote postale dan kada se tamo susrećemo i nalazimo. Dolazio je vrlo različit krug ljudi: intelektualci ovakvog ili onakvog profila, likovnjaci, glazbenici, kazalištarci itd. Tamo se razmjenjivalo i ponešto ideja i ponešto novih informacija koje su možda pojedinim ljudima bile dostupne, a drugima nisu” (Čegec). Kafić ima svojevrstnu obrazovnu funkciju: “sasvim sigurno je to utjecalo na formiranje određenih ideja. Nije moguće da čovjek živi izvan toga. Slika i ideja o književnosti formira se pod takvim utjecajima” (Čegec).

Kada se književnici počinju redovito družiti u kavani i kafiću, ti prostori prestaju biti obični ugostiteljski prostori. To se događa jedino kad uđu u svakodnevicu, kad postaju sigurno ali neobvezno mjesto susreta, navika bez rutine. Važnost nekih kavana dokazala se time što su ostale u pamćenju. Od svih 25 kavana iz 1900. pamti se samo njih nekoliko, a od kafića svakako valja spomenuti *Zvečku* i *Kavkaz* (pamćenje traži vremensku distancu, vrijeme selektira). I jedni i drugi prepoznati su kao prostori okupljanja posebne skupine ljudi, kao neki laboratorij (moderna, novi val...). Osim druženja s većim brojem ljudi zajedničkoga interesa u posebnom ozračju, moguća je svojevrstna inicijacija, obrazovanje, integracija i, naravno, stvaranje. Kavana i kafić postaju gotovo ekvivalentom književnoga svijeta: tu se ulazilo, tu se stvaralo, tu se opstalo.

Dvije književne produkcije

Književnost se razvija, mijenja teme, riječi i senzibilitet. Ona i drugačije zaživi u kavani i kafiću. U nekim se više piše, u drugima više čita.

Pisati

Krajem XIX. stoljeća bilo je uobičajeno da konobar donese papir i olovku gostu koji to zatraži. Gosti su, naime, rado pisali u kavanama. O čemu? Dakako da su se pisala pisma drugima, dnevnik sebi, ali i tekstovi namijenjeni nepoznatim čitateljima. Književne forme su bile raznovrsne. Tada su osobito bile popularne poezija, književna kritika, polemika, feljtoni, uglavnom kratke forme (Ježić, 1993.) – dovoljno kratke da se lakše mogu objaviti u nekom časopisu, koji se, dakako, može čitati u kavani, a dovoljno dobre da ipak ostave neki trag. Ali od svih formi možda je najzanimljivija ona feljtonska, posebice kada govori o kavanama (Johnston, 1985.). Kavana, novine i feljton složno su trojstvo.

Feljton se razvio kao posebna književna vrsta. Ti efemerni tekstovi, kao i kavansko vrijeme, nemaju za prvi cilj upisati se u dugotrajnost. Riječ je o kratkoj formi koja se brzo pročita. Uostalom, i sam oslonac su novine, koje opet tako brzo nađu mjesto u košu za smeće ili u nekom ormaru koji služi kao arhiv. A i sama tematika feljtona često je opis trenutka, piščeva impresija što zadovoljava očekivanja i sklonosti čitatelja za trenutačnim emocijama običnoga, svakodnevnog života. Ono što najviše privlači čitatelja, više nego sama tema, jest subjektivnost (Schorske, 1985.).

Majstor hrvatskog feljtona jest, bez ikakve sumnje, Antun Gustav Matoš. Polić piše: “Svi naši kulturni i politički (dakle nekulturni) život čitamo u Matoševim fejtonima. Nema knjige, nema autora, nema događaja, koji nije popraćen Matoševim opaskama. Njegovi su se feljtoni očekivali svake subote. Oni su se gutali” (Polić, 1929.b). Možemo posebno spomenuti *Kafanske varijacije*, zbirku 16 feljtona izdanih 1910. u *Hrvatskoj slobodi*. Slijedeći Matoševe stope, Nikola Polić piše 1921. godine *U kavani o kavani (razmatranje oko jednog stola)*. Dakako, takva književna forma popularna je u ostalim europskim gradovima, napose u Austro-Ugarskoj monarhiji. Bečke kavane i feljtoni rimuju se s Altenbergom. Mađarski pisac Jenő Heltai naziva to “urbanom književnošću” (Heltai, 1949.). I kasnije je tako: “Ja pišem o gradu, sva moja literatura, bez izuzetaka, događa se u gradu, baš na takvim mjestima. Ja ne mogu zamisliti literaturu bez kafića. Proza koju ja pišem, koju ja čitam, povezana je na onaj ili ovaj način s kulturom kafea” (Popović).

Čitati

Ako se u kavanama pisalo, stotinjak godina kasnije u kafićima se više ne piše. Ali ako se više ne piše, više se čita. Naime, vrlo često organiziraju se događaji na kojima autor čita svoja djela pred publikom.

U prosincu 1964. Gustav Krklec, Salih Alić, Vesna Parun i ostali pokrenuli su tribinu Jutro poezije u *Tingl-tanglu*, sa željom “da se književno stvaranje poezije opet spoji s nekim vidom javnog prostora. To je bila za Zagreb novina.” Ružica Orešković bila je voditeljica i “imala je glavnu riječ” (Gulin). Jutro poezije (od 1990-ih voditelj je Saša Meršinjak) i dalje okuplja poznata i manje poznata imena ne samo iz svijeta književnosti već i kazališta, glazbe. Postoji i udruga koja dijeli, među ostalim, i nagradu za mlade pjesnike, “Ružica Orešković”.

Ima još primjera. Možemo spomenuti poznato čitanje FAK-ovaca, Internet-café Mama. Književna mreža oslanja

se još jednom na infrastrukturu ugostiteljskog objekta. Oživljavanje takvih oblika književnih događanja, kao svojevrsan nastavak kavanskog druženja, posljedica je svijesti da “jedna totalna izolacija ipak nikamo ne vodi” (Gulin).

Kako se u kafiću okupljaju književnici stvarajući homogeni krug, ostvaruje se specijalizirana komunikacija unutar jednog svijeta – onog književnoga. Prvo, vidljivo je to na razini savjetovanja i sudjelovanja u stvaranju: “mi koji pratimo rad svojih kolega možemo unaprijed vidjeti i popričati s autorom o njegovom budućem djelu i prije nego ono bude tiskano” (Gulin). Međutim, ne samo struka već i publika (možda “nestručna”, ali svakako ključna jer je glavni korisnik književnih ostvarenja) također sudjeluje u procesu pisanja. Čitači, odnosno “slušači”, nisu više skup pasivnih slušatelja. “Posjetitelji tih lokala su obično njihova prva publika, njihova prva kritika i prema tom ambijentu oni određuju i uspjeh i stil svojeg književnog djelovanja i eventualno strah od onoga što kažu” (Lukšić). Uostalom, to i odgovara suvremenoj književnosti koja se može opisati kao “beskrajni tekstovi” (Lukšić). Drugim riječima, čini se da danas “književnik ne traži sugovornika nego nekoga tko će može biti usavršavati njegov žargon, njegove književne postupke i nadograditi ih nekakvim svojim viđenjem. Dakle ja bih rekla da je to više u stilskoj funkciji književnog djela negoli u društvenoj funkciji književnika” (Lukšić). Kafić je gotovo postao “mjesto u kojem s jedne strane ima mogućnosti estradnog djelovanja, jer književnici imaju potrebu javno govoriti” (Lukšić).

Ugostiteljski prostor (dovoljno velik i otvoren za svoju publiku, a opet dovoljno intiman) postaje pravom pozornicom, izvrsan prostor za prezentaciju književnosti i pjesništva publici. Ako se kazališna, operna i baletna djela izvode na kazališnoj pozornici, koja je pozornica za drame, novelu, pjesmu? Kafić? Kavana? Tu su kulise i pozornica, izvođači i publika.

Ipak, zašto u kavani prevladava pisanje, a u kafiću čitanje?

Dva položaja tijela

Kako pisanje i čitanje zahtijevaju različite položaje tijela, valja se vratiti onim običnim predmetima kavane i kafića, to jest stolu i šanku.

Od stola...

Na starim crno-bijelim fotografijama (vidjeti npr. *Zagreb 1900.*) iz prošloga stoljeća jasno se vidi kako je kavana mje-

sto gdje se sjedi. Ljubo Wiesner je govorio o “nezdravom sjedenju”. Gosti uvijek sjede, osim ako igraju biljar, a kobarari uvijek stoje. I fotografski prikaz ljudi odražava socijalnu hijerarhiju i raspodjelu uloga u prostoru. Stol je dakle središte svake kavane, odnosno ima onoliko središta koliko ima stolovâ. Okrugli ili kvadratni, često mramorni (što je lijepo i lako za održavanje), stolovi okupljaju malen broj ljudi. Kavanska društvenost jest prije svega intimna. Između stolova vlada pristojna udaljenost, ali “među-stolni” razgovori i dalje ostaju mogući. Oko stolova – stolci. Gotovo svugdje može se gost smjestiti na *thonet* stolce koji su obilježili kavanski namještaj. Riječ je o stolcu napravljenom od drva savijenog parom, tehnicu smišljenoj u atelje-rima Michaela Thoneta. To je i prvi serijski proizveden komad namještaja, povoljne cijene te kvalitetnog dizajna (Langle, 1990.). Tu i tamo vidi se pokoji kauč, ali dosta rijetko.

... do šanka

U kafiću je atmosfera drugačija. Kafić je “onaj lokalčić samo sa šankom i dva-tri visoka stola za stajanje u “dubini” malene prostorije” (Radaković). Bez šanka nema kafića. A tipični položaj gosta jest stajanje; čak i sjedenje na visokim stolicima više sličiti stajanju nego sjedenju. “U kafiću se mora stajati. Šank i onaj visoki stol idealan su oslonac, naslon, stativ koji ti omogućuje da satima stojiš na jednom mjestu”, “kafić je postao mjesto dugotrajnog stajanja” (Radaković). Za razliku od kavane, u kafiću gosti imaju potrebu za kretanjem. “Ali, zato i jesmo stajali, upravo zato se i stoji: da vidimo ima li čega što bi nas održalo na okupu, osim stola. (...) Razlaz je jednostavan kad se stoji” (Perišić). Ovdje sjedenje odnosno stajanje poprma simboličnu dimenziju. Naime, “stol je forma s autoritetom” (Perišić). Međutim, to se pravilo često prekrši. Primjećuju se i kafići sa stolovima. K tome, valja ovdje spomenuti ulogu glazbe, koja je često i preglasna, tako da je kafić više “sličan diskoteci ili hotelskom baru” (Pavičić). “I glazba na neki način sudjeluje ne samo u onome što se odvija u mozgu nego i šire. I ona potiče određene asocijacije, misli i određeni ritam pisanja. Kratke, duge rečenice” (Lukšić). Tin Ujević piše: “samo slušajući kavansku muziku pisao sam najbolje stihove” (u: Vukonić, 1994.). A stajati u (pre)bučnoj glazbi i pisati zaista je teško.

Vratimo li se na prethodna razmatranja oko književnih ostvarenja u kavani i kafiću, lakše ćemo razumjeti zašto se u kavani piše, a u kafiću čita. Stol potiče na dugotrajnost, na pisanje, na sebe, pogotovo ako je okruženje

dosta mirno. Šank, međutim, potiče na drugoga, na predstavu, na čitanje, na trenutak, često u ritmu glazbe.

Stol ili šank, pisanje ili čitanje, kavana ili kafić, prevladavanje jednoga ili drugoga nije, dakako, stvar slučajnosti. Njega određuje, pa čak i ozakonjuje, društvo. A svaki ugostiteljski objekt odraz je svoga vremena, svojega grada i svojih stanovnika, među koje se ubrajaju i književnici, ali i ne samo oni.

DRUŠTVO, KAVANA I KAFIĆ

Živjeti u velikom gradu znači usvojiti nove načine života. Industrijalizacija mijenja odnos čovjeka prema vremenu. Za razliku od seljaka, pa i obrtnika, radnik i službenik imaju strogo odijeljeno radno vrijeme od slobodnog. Na raspolaganju imaju "vrijeme za sebe". Urbanizacija uspostavlja novu društvenu mrežu; živjeti među (pre)velikim brojem ljudi ne znači moći sa svima komunicirati: naprotiv. Mreža upoznavanja i druženja traži druge strukture. Osim industrijalizacije i urbanizacije, i politički okviri, odnosno opći društveni svjetonazor imali su velik utjecaj na društvo. Tako se društvenost hrvatskog društva u Zagrebu u doba monarhističke Nagodbe, socijalizma i samostalnosti razlikuju. O tome svjedoče kavana i kafić.

Društvene funkcije

Biti s drugima

Kavana i kafić nude opušteno okruženje za upoznavanje i druženje s ljudima. "Svi moji kvalitetni socijalni kontakti događaju se kroz kafiće zato što se ja najugodnije i najopuštenije osjećam na tim mjestima" (Popović). Pogotovo što ovdje nema obveza, nema dogovora. Sve je otvoreno. "Uvijek netko naiđe, nosi nešto nepredvidljivo. Ako se dogovaraš s nekim, to je samo inicijalni dio priče i onda se događaju sve stvari" (Popović). Zapravo, u takvom su ozračju društveni odnosi gotovo identični onima koji vladaju za vrijeme slavlja ili "fešte", ali bez ekscesa i izvanrednosti, jer su kavana i kafić prostori svakodnevice.

Potreba za komunikacijom je neosporna. Kavana "... nadomještavajući u svim nijansama potrebu kluba, konverzionih salona i budoara. Ona je sve i ništa" (Polić, 1921.). Naime, Nikola Polić se sjeća kako u kavani "mnogo smo još govorili, još smo više galamili. Koje su teme vladale ovim improviziranim ponoćnim simpozijom, ne znam ni danas, pa makar me za mjehove derali" (Polić, 1929.a). Alkohol je ponekad sudionik tih druže-

nja. Dakako, stotinu godina kasnije ništa se nije promijenilo.

Kroz te razgovore izmjenjuju se i informacije, ali i putem novina. Kavanar je posebno pazio da ponuda novina bude bogata. Svaka dobra kavana trebala je imati dovoljan broj tuzemnih i inozemnih novina. S obzirom na razvoj novinarstva i fotografije, odnosno ilustriranih novina, to je razdoblje obilježeno naglim proširenjem i neiscrpnim izvorom novosti. Novine su zaista bile kao prozor u svijet. S obzirom na njihovu prilično pristupačnu cijenu, takva se navika pomalo izgubila u kafićima, iako se sve češće pronalazi po nekoliko novina na stalcima. Danas je Internet pomalo zamijenio novine.

Razgovori su naravno i puni smijeha. U zagrebačkim kavanama 1900-ih godina bilo je veselo. Wiesner se sjeća: “pa one anegdote i larme, oni kalamburi, oni Matoševi vicevi u formi oštih opservacija: habsburška dinastija stara kao sifilis, Franc-Josip car s Midasovim ušima” (Wiesner, 1936.). Čak i najoštrije rasprave i polemike završavaju u veselju, kao vic. Tako su završavale neke polemike, kao ona između Kamova i Matoša: “čitava je ta polemika urodila time da su se obojica jedne vesele i lijepe noći pomirili i poljubili, ispivši kod *Frankopana* tešku i radosnu kupu vječnog mira, na sveopću radost dalmatinskih studenata, koji su zavađenoj i pomirenoj braći upriličili veliku pučku svečanost, otpravivši ih do beskonačnog čoška noći uz povike: “Živio Kamov! Živio Matoš!” (Polić, 1929.a). Naime, Polić napominje: “Da, ali onda se u kavani nije debatiralo i ozbiljnijoj je ličnosti bio ulaz zabranjen” (Polić, 1921.). Također, “u kafićkoj kulturi vladaju kratke i ironijske forme, a pred fajront moguć je i teatar. Stvar je uvijek u improvizaciji i humoru...” (Perišić). Lagani razgovori koji tjeraju na smijeh nisu toliko površni koliko se misli. Distanca od stvarnosti ostavlja veće mjesto sanjarenju i mašti. A znati ispričati anegdotu znači imati i oratorske vještine. Na kraju, za navedeno treba imati duha i lucidnosti. “Jasno je da će jedan vic, pa i najjednostavniji vic, ako je izrečen u zgodno mjesto i vrijeme, srušiti cijelu veličanstvenu zgradu sistema i ideja, znojno i brižljivo njegovanu kroz decenije, stoljeća i milenija, ispisanu u teškoj nekoj biblioteci” (Polić, 1921.). Pa i “karikatura je moguća jedino u kavani; mjesto koje je svačija i ničija kuća” (Polić, 1921.). Usmene igre riječima često su se našle i na papiru.

Društvenost kafića može imati posebnu ulogu u posebna vremena. Možemo ovdje spomenuti ulogu *Potepuha* tijekom rata 1990-ih: “Mnoge od tih uzbuna proveli smo upravo u *Potepuhu* i čekali da prođe, da bismo krenuli negdje dalje. Bili smo na neki način čak i osuđeni na ta mjesta

bez suviše mogućnosti kretanja. Kafić kakav je *Potepuh* možda nije najbolji kafić na svijetu, ali nama je on bio najvažniji. Bio je u središtu zbivanja koje nužno nije imalo neku vezu s književnošću. Živo, dinamično, bučno...” (Čegec).

Biti sam, ipak

Bez obzira na otvorenost i komunikaciju s drugima, sjediti u kavani i kafiću ne znači nužno biti s drugima, već ponekad i biti sam, ipak.

Naime, upitna je kvaliteta rasprava i razgovora. Polić već nakon I. svjetskoga rata primjećuje: “danas se međutim u kavani ozbiljno debatira o najozbiljnijim pitanjima i današnja je forma kavane naprosto mučionica. Politika, umjetnost i književnost, važnost i utvaranje kvari simpatična aroma loših cigareta. Vic je danas postao naprosto tragedija” (Polić, 1921.). Čini se da se niti nakon nekoliko desetljeća stvar nije popravila. Naime, “ni jedna tema se ne razvije, ne dovede se do jedne točke kad bi možda postala produktivna. Svatko zapravo ode kući, ode negdje s nečim što je dobio kao naznaku pa to eventualno uspije razviti” (Čegec). Kao da ne postoji spremnost za razgovor. Kao da je kafić postao skup “pojedinih otoka-ljudi” (Lukšić). “Sve je posustalo pod terorom kafića, znači bučne glazbe, zbijenog prostora, malih nikakvih stolova za kojima čovjek ne može sjediti sam” (Čegec). I televizija (iako bez zvuka) zaukuplja pozornost gosta. Ta činjenica nužno ima posljedice za kvalitetu međuljudskih odnosa, odnosno razgovora. *Ulomak drame “Mi mladi”* (1980.) Davora Slamniga daje zanimljivu sliku tih razgovora pred *Zvečkom*, *Blatom* i ostalim kafićima. Pajo, Božo, Vesna, Đurđica i ostali iz *škvadre* pozdravljaju se s “Bok” po nekoliko puta iste večeri jer se neprestano susreću i odlaze. Pitanja “Kaj se dešava?”, “Ima koga?”, “Kam je otišao?”, “Di je škvadra?” stalno se ponavljaju, kao i odgovori “Niš”, “Nema nikog”, “Ne znam”, “Nisam”. A i zaključci također: “Idem do Blata pogledat”, “Možda je u Kavkazu, idem pogledat”.

Kako je potreba za druženjem i dalje prisutna i realna, postoje alternativna mjesta koja omogućuju mirnu i kvalitetnu izmjenu i razmjenu informacija, kvalitetan razgovor. Tako neki sjede u autu i razgovaraju, drugi razgovaraju telefonom, a neki *e-mailom*.

U nemogućnosti da se zaista i potpuno komunicira s drugim, otvara se prostor za dosadu – nuspojavu slobodnog vremena modernih vremena, jer znači neuspjeh u raspolaganju slobodnim vremenom. U kavani “sazrijeva dosada, najdivniji pojam u današnjoj tuberkulozi nesretnih i

teških dana” (Polić, 1921.). Gost može postati pasivan pred svojom sudbinom, pa čak i pred nadom. Poliće govori o tome kako se u kavani nešto čeka “sjedeći u njoj po cijele dane i mjesece, kao da očekujem nešto stalna što ne dolazi, a mora, mora doći” (Polić, 1921.). “Kavana tuče o naš mozak kao sat, kao budilica bez budnice. Ne dođemo li jedan dan u kavanu, mi smo nesretni, jer smo izgubili dan, jer je moguće baš to bio taj dan kad je imao doći onaj kojega čekamo uzalud mjesece i godine” (Polić, 1921.). To je kao začarani krug koji gosta pretvara u ovisnika. Nikola Poliće, svjestan tog posebnog odnosa koji ima s kavanom, ima i ambivalentne emocije naspram njoj: “Ja kavanu kao pojam strahovito i očajno mrzim, i da ima vrat, zadavio bih je ko nedonošće (...). Pošto je mrzim, ipak je i cijenim, jer je to cijena pod koju mogu da radim, to jest da ne radim. (...) Mi shvaćamo otrov kavane, ali ga i opraštamo” (Polić, 1921.).

Iako se kavana i kafić razlikuju po formi i po modelu (izgledu i namjeni), i jedan i drugi prostor nude toplinu i veselje. Ali taj prostor može postati i prostorom svojevrstne bolesti i očitovanja problema kao što su dosada, rezigniranost, pasivnost. Tada i komunikacija s drugima postaje siromašna i lažna. Nastaje ovisnost o njoj, ponekad i o alkoholu.

Po tome su kavana i kafić slični: nuspojave i dobre strane gotovo su iste.

Dvije gradske tradicije: građanska i urbana društvenost

Kavane i kafići nastali su u gradu. Međutim, s obzirom na promjene samoga grada (metropolizacija, multikulturalnost...), atributi koji ih vežu uz grad nisu isti. Uz kavanu se veže “građansko”, uz kafić “urbano”.

Kavana, građanska društvenost

U kavani *Corso*, preuređenoj 1907. u secesijskom stilu, stropovi su visoki, dvorane prostrane, postoji čak i jedna galerija s arkadama, što tom prostoru daje posebnu monumentalnost i svečanost. Kavana ima nekoliko biljara. Središnje mjesto zauzima kasa, često između stolova i biljara. Bez obzira na stil, raskošan ili ogoljen, kavana je uvijek luksuzno mjesto. Dakako, zagrebačke kavane nisu ništa “izmislile”. One su samo slijedile stil koji je zamišljen u drugim europskim gradovima. Svugdje kavane izgledaju jednako. Svugdje se nalaze *thonet* stolci, mramorni stolovi, lusteri, jer kulturni je izvor isti – Beč i, pogotovo, Pariz (Heltai, 1949.). Svugdje je kavana prostor građanske društvenosti.

Na kavanskim stolovima su šalice kava. S Matošem se “uništilo nekoliko kavinih plantaža” (Wiesner, 1936.). Zvonko Milković potvrđuje takvu društvenost: “znali bismo se naći u *Kazališnoj kavani*, ili u kavani *Bauer*, na kraju Frankopanske ulice, već kako je tko stigao, većinom na bijelu kavu s pecivom” (Milković, 1969.). Iako je kava bila jedno od glavnih pića, pila su se, naravno, i alkoholna pića, kao i vino: “s Matošem se ispilo nekoliko podruma vina” (Wiesner, 1936.). Uostalom, inicijacijska noć Nikole Polića pošćkropljena je alkoholom: “znam samo da sam te noći popio i s Matošem, Križaljkom i s pokojnim Delamelom kupicu pobratimstva, a to je za mojih 20 godina znaćilo i previše” (Polić, 1929.a). Međutim, ćini se da se vino ponajprije pije u gostionama i krćmama. Zvonko Milković primjećuje da Fran Galović “nije dolazio u kavanu, znao je dolaziti u gostionicu *Frankopan*”. Jednom je onamo otišao s njim, “ali tu se nije pila bijela kava, već vino, iz litrenke. Bili su okupljeni njegovi poznanici i prijatelji, no nisu bili pisci” (Milković, 1969.). Kavana slijedi svoju tradiciju ispijanja kave.

Kad dolazi toplo vrijeme, kavanar, ako ima dovoljno sredstava, zakupi cestu, pretvori je u terasu. Na tom prostoru ponašanje i navike ostaju, dakako, iste. Terasa omogućuje i dokazuje svojevršno socijalno oslobođenje te opušćanje od pravila ponašanja (Bailly, 1990.). Zato vlasti interveniraju nastojeći da se to pravo plati i uvede obvezno ograđivanje terase, simbolićno odvajanje od ulice. Ipak, ulica nije potpuno građanska. Kako su kavane privlaćile posebnu klijentelu, one se nalaze u užem centru grada, pa i na Trgu bana Jelaćića, kao jedini ugostiteljski objekti.

Ako izgled i opis kavane odgovaraju ukusima jednog društvenog sloja, ponekad nalaze svoje uporište u zakonu, odnosno u *Štatutu za obrte, baveće se držanjem svratišćah, gostionah, pivanah, krćmah, rakijašćnicah, kavanah, kavotoćjah* iz godine 1887. Od 59 ćlanaka nekoliko njih tiće se kavana (ćlanak 37-39). Kavana je na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće vrlo toćno definiran ugostiteljski objekt. Kavanom se smatra posao “gdje se stalno dobiva kave, ćaja, ćokolade, spirituoznih pićah (sve vrći žganice i likeri), razhladjujućih pićah i za njih potrebnih sokovah, sladoleda i napokon peciva, što se troši uz izbrojene gore užitne predmete”. Ponnuda je raznolika, kompletna i bogata. Osim toga, statut dodaje još jednu stavku: “gdje ima barem jedan biljar za porabu općinstva”. Dok je velik broj igara, osobito hazardnih (koje se lako povezuje s kriminalom i nemoralom), strogo zabranjen u ugostiteljskim objektima, biljar ne samo da je dopušćen nego je i obvezan, i to baš u kavanama. Osim toga, zanimljivo je primijetiti da se kavana definira i

na vrlo "mjerljive" načine. Naime, ona mora imati prostori- je od najmanje 60 m² i strop visok najmanje 4 metra; ona se može otvoriti na prizemlju i na prvom katu zgrade; otvorena je do 1 sat iza ponoći. Možemo primijetiti da ako je već dopušteno otvoriti kavanu u samom središtu grada ili u blizini javnih zgrada, to je na štetu glazbe, koja se u njoj zabranjuje. Također, statut precizira da ne može biti više od 15 kavana u gradu, odnosno 25 od 1897. godine.

Međutim, kako nam statut svjedoči, postoji na prijela- zu iz XIX. u XX. stoljeće, osim kavane, mnoštvo ugosti- teljskih objekata. Ako se svi obrti spomenuti u samom na- slovu statuta bave ugostiteljstvom, ipak se razlikuju po vrsti ugostiteljske djelatnosti ili po profilu gostiju kojima su namijenjeni. U tom kontekstu kavane se definiraju kao građanski ugostiteljski obrti. Za potpunije definiranje do- voljno ju je usporediti s krčmom.

Iako nisu u suprotnosti s kavanama, za krčme vrijede drukčija pravila (članak 27-31). Krčmom se smatra posao "koji se bavi podavanjem jela nepodvržena izboru po je- stveniku i pila svake vrsti izuzam žgana žestoka pića (sve vrsti žganica i liker) ". Paleta pića mnogo je skromnija, ali za razliku od kavane, u krčmi je moguće jesti. Međutim, ako koja gospoda žele raznoliku hranu, prema jelovniku, trebaju se uputiti u gostionu. U krčmi prostorije moraju imati najmanje 30 m², a strop mora biti visok najmanje 3 metra; biljar je zabranjen; zatvara se u 11 sati navečer; ot- varanje krčmi dopušteno je samo u prizemlju, a zabranje- no u blizini nekih zgrada (javne zgrade, crkvene zgrade, škole...) te u strogom središtu grada (na Trgu bana Jelačića, u Ilici do Frankopanske, na Kaptolu, na Trgu svetoga Mar- ka, na Strossmayerovu šetalištu, u Gospodskoj ulici i u Dugoj ulici do Kamenitih vrata). Osim toga, najveći do- pušten broj krčmi je 150, odnosno 190 (ili 210) od 1903. godine. Broj lokala bez ikakve je sumnje zasnovan na pro- cjeni broja gostiju koji se očekuje u svakom tipu lokala.

Uglavnom, sve su te norme postojale da bi se razliko- vala kavana od krčme, građanska društvenost od pučke.

Prema Poliću, zlatno razdoblje kavana prestaje nakon Prvoga svjetskoga rata. I Tin Ujević piše: "Danas je Zagreb drugi. Stare intimne kavane nema više. Automobili su brojniji, posvuda odjekuje radio. Zlatne mladiće zanima sport. Hiljade bezimernih soneta ne pišu se više u suradnji s kafanama. Odavno ne čuh rasprave o tome koji je naj- bolji predavač prava ili sociologije na kontinentu" (u: Vu- konić, 1994.). Konačna degeneracija kavane počinje nakon Drugog svjetskog rata. Naime, kako je kavana prostor gra- đanske društvenosti, bila je nužno osuđena na nestanak u komunizmu. Ona nije samo "prirodno" nestala onako ka-

ko nestaju anakrone stvari već su i vlasti ubrzale taj fenomen sustavno i "tiho" zatvarajući kavane (Vukonić, 1994.). Slobodno vrijeme je važno, može biti i opasno. Posljednje kavane još su slijedile svoju tradiciju. Tako je na primjer *Opera* bila "podalje od ulice, staklena stijena nije komunicirala u oba smjera - unutra se sjedilo, a cijeli jedan unutarnji zid bio je u ogledalima, što je stvaralo iluziju dubine prostora", bila "je šezdesetih pomodarsko, reklo bi se šminkersko mjesto, i pravi je primjer ne-kafića" (Radaković). One nisu više bile građanske već "šminkerske", kao nasljednik građanskog identiteta u potpuno anakronom ne-građanskom društvu. Vrijeme kavane je prolazilo. A kavana *Corso* pamti se kao posljednja kavana u gradu Zagrebu, ona zauzima posebno mjesto u toj povijesti nestajanja. "Kavanska je tradicija nestala na način na koji je nestao i *Korzo*. Zagreb je postao grad bez kavana s imalo povijesti" (Pavičić). Pizzeria je zamijenila kavanu.

Kavana je simbol građanstva koje otvara mogućnost uspona neplemićkih slojeva. Uspon, dakako, podrazumijeva postojanje hijerarhizacije društva. A u vremenu bratstva i jedinstva ta ista hijerarhizacija trebala je biti izbrisana, dok se neki (novi) oblik elite formirao pod plaštem pomno kontrolirane ideološke podobnosti. Kako su građanske navike postale neusklađene s novim svjetonazorom, tako su i kavane nestajale. Međutim, ostala je potreba za javnim prostorom društvenosti, koji se pojavio u novoj transformaciji - kafiću.

Kafić, urbana društvenost

Propadanje kavana značilo je ujedno i uspon novog, modernijeg oblika ugostiteljstva - kafića. U 70-im godinama započinje kultura kafića. "Prvi zagrebački kafić bio je *Match Ball* kod Arhitektonskog fakulteta. Tamo je dolazila elita tadašnja sportska, politička... ona koja je imala novaca... Onda je počeo *Charlie*, koji ima jako dugu tradiciju, bio je sigurno među prvih deset kafića u Zagrebu, onda je to bubnulo 80-ih godina" (Popović). Kafić je značio grad: "još sedamdesetih i veći su se gradovi dijelili na one koji ga imaju, i one koji nemaju nijedan" (Pavičić). Kafić odražava život u gradu: brzinu i mobilnost. Pije se espresso - s nogu. Nema nikakve veze s nekakvim društvenim (građanskim) slojem, već s gradskim prostorom. Za razliku od kavane, kafić je prostor potpuno otvoren gradu. Kao prvo, potpuno je proziran: "Prvi kafići imali su 'obična', dvo-smjerno propusna stakla, pa se lijepo vidjelo i tko je unutra i tko je vani, pa je tako kafić bio dio ulice: sve je bilo nenametljivo javno" (Radaković). U kafiću gosti ne traže

da im se zaštiti intimnost. Kao drugo, ulica (odnosno grad) gotovo se pretvorila u kafić. "Javnost je išla dotle da se početkom sedamdesetih ulica jače nametnula kafiću – prvo *Mali Kavkaz*, pa *Zvečka* i *Blato*, osamdesetih *Kvazar* i cijeli niz lokala na Opatovini, donedavno *Dolac*" (Radaković). Gosti često stoje vani. Ispred *Zvečke*, *Blata*, *Kavkaza*, "20–30 metara pločnika pripadalo je mladim ljudima među kojima su bili i mladi pisci" (Popović). Ulica se gotovo pretvorila u kafić. Mobilnost je maksimalna, prelijeva se izvan kafića.

Međutim, zanimljivo je primijetiti da nema riječi "kafić" na gradskim natpisima iako je on sveprisutan u svakodnevicu. Nema ga u gradskom krajoliku jer ga nema u zakonima. Naime, *Pravilnik o razvrstavanju, minimalnim uvjetima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata od 1995. godine* ne spominje kafić već kavanu, noćni klub, noćni bar, disco klub, disco-bar, caffe-bar, pivnicu, buffet, krčmu i konobu pod zajedničkim nazivom "bar". Razlika između tih lokala prilično je mala. Svugdje se više-manje poslužuju napitci, pića, jednostavna jela, jedino su kavana i caffe-bar specijalizirani za kavu, pivnica za pivo, konoba za vino i rakiju (što, dakako, ne znači da je nemoguće drugdje piti kavu, pivo, vino, rakiju). Zapravo, jedina razlika jest u tome što su neki pretežno noćni lokali s glazbom (s podijem za ples ili bez njega), a drugi dnevni ugostiteljski lokali. Za razliku od kavana, zakon ni po čemu ne određuje izgled kafića, ne ulazi više toliko u način provođenja slobodnog vremena. Ali, ako pravila nisu napisana, to ne znači da ne postoje. To može značiti da ih nije bilo potrebno pisati.

Izgled kafića ogledalo je tadašnjeg društva: jednostavan, mali, prilično uniformiran prostor. Današnje ocjene mogu ponekad biti i prilično stroge. "Ono što se u Hrvatskoj sredinom osamdesetih standardiziralo kao kafić zapravo je osiromašeni i okljaštreni hibrid nekoliko mrsnih i punokrvnih ugostiteljskih rodova" (Pavičić). "Kafić je u Hrvatskoj zapravo poprilični skorojević", "hibrid različitih ugostiteljskih vrsta" (Pavičić). A ocjene su loše jer smatra se da je kafić "neki nadomjestak kavanama" (Popović), "rođen je kao zamjena za kavanu" (Radaković), "postao je slogan za mjesto okupljanja" (Čegec), "kafić je srodan i izdanak kavane" (Pavičić). Naime, ispijanje kave i kavanski diskurs, odnosno intelektualne razmjene bogatijeg jezika i sadržaja, našli su se u skromnijim, ali ne manje modernim i kreativnim prostorima koje nudi kafić.

Međutim, kafić ne slijedi samo kavansku tradiciju, već je spoj dviju ugostiteljskih tradicija – kavanske, ali i krčmarske. Iako je riječ o dvama možda oprečnim prostorima, krčma kao pučki oblik društvenosti igrala je pone-

kad ulogu sličnu kavani. Na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, među velikim brojem krčmi, ona Ivana Peršića bila je mjesto susreta, ne samo obrtnika i seljaka nego i političara, glumaca, građana, rušeći (barem simbolično jer su ipak dijelili isti prostor) granice između raznih društvenih slojeva (Sabotič, 2002.). Također, iako se prijatelji najčešće pozovu u kafić poznatom rečenicom “si za kavicu?” (Radaković), tu se često pije “gemišt”, “konjak”, “loza” i “pivo”, ali gosti rado izmišljaju nove kombinacije, odnosno “*junk-cuge*” kao: “pojačani gemišt, odnosno gemišt u koji se ulije loza (jako udara!)”, “asfalt: konjak, pivo, kava!”, “beton (pivo + konjak)” (Radaković). Osim što se popije piće, može se igrati koja igra, “fliper, pikado, automati, đapaneza, oklade. Uvijek u piće” (Radaković). Kafić po tome slijedi krčmarsku tradiciju više vezanu za alkoholna pića.

Jesu li kafići “vjerojatno jedini hrvatski doprinos flori i fauni svjetskog lumpanja” (Pavičić)? Moglo bi se ovdje, osim kafića, pribrojiti i krčmu. Za razliku od kavane, koja je proizvod građanske kulture europskih metropola, krčma i kafić autohtoni su hrvatski oblici društvenosti, jer su stvoreni “odozdo”, kao što su francuski ili talijanski ili austrijski kafić s ugla ulice. Oni nisu vezani za građanski društveni sloj, već za gradski prostor. Tako je u socijalizmu, kafić gotovo jedini oblik javne (ugostiteljske) društvenosti koji je to vrijeme – zbog svoje naravi – moglo prihvatiti (ugostiti). To je doba ugostiteljske uniformizacije. Ponuda je bila jedinstvena, kao i klijentela. U Austro-Ugarskoj je moglo biti i gostonâ, i krčmâ, i kavanâ, jer je društvo bilo jako hijerarhizirano. Treba pričekati 1990-e da se društvo ponovno počne raslojavati (ne uvijek uspješno). Pojavom potrošačkog društva obogaćuje se ponuda na tržištu ugostiteljstva, čak do ekstrema. Osim klasičnih kafića, u gradu opažamo *pubove*, *internet-cafe*, *latino-barove*, sistem *after-work party*, *speed-dating*... ali ne i pojavu filozofijskih i geografskih kafića (kafići u kojima se debatira). No ipak, bilježimo i povratak jednog starog i poznatog prostora – kavane.

Povratak kavane?

“Negdje potkraj osamdesetih, s probuđenim srednjoeuropskim i agramerskim senzibilitetom, u Zagrebu su na mjestima trgovina tavama počele ponovno nicati kavane” (Pavičić). Milčec otvara svoju kavanu *Knjiga i kavana* s nostalgijom za prošla vremena (pa i ona K.uK. Monarhije). Za neke generacija mladost je značila kavanu (Milčec, 1975.) Za njega je kavana roman, a kafić kratka priča.

Kako je socijalizam “omekšavao”, tako je (malo)građanska kultura tražila pukotine da bi se mogla izražavati. Kad je Hrvatska stekla neovisnost, kavana je postala poželjna, pa čak i podobna. Građanstvo se afirmiralo protiv socijalizma, povijest i tradicija protiv zaboravljenog identiteta. Kavana je kao simbol prijašnjeg vremena na neki način postala moderna.

Dakako, možemo imati više vrednovanjâ samog ostvarenja takve pojave. “Tradicija koje nema počela se izmišljati, i u nepuno desetljeće buduća će metropola biti puna kafića nevjesto prurušenih u kavane (...). Kafići su počeli glumiti kavane, i to loše. (...) Kavane izmišljene tradicije, za goste kojima tradiciju moraš izmisliti”; “komunisti su ubili memoriju, a onda su došli ljubitelji starine. I starinu ubili kičem” (Pavičić).

Bez obzira na vrednovanja takve pojave, riječ je o procesu koji se zove retradicionalizacija (Mišetić, 2001.). Riječ je o procesu koji se pojavio kad je popustio jugoslavenski svjetonazor, a koji treba shvatiti kao potragu za identitetom. Teško je doći do korijena ako nema pamćenja ili ako je pamćenje isprekidano. A ako je tako, onda ga treba izmisliti. Međutim, primjećujemo da je kavana ostala simbol društvenosti građanskoga društva, svojevrsni *lieu de mémoire* (Pierre Nora), koji je, unatoč svemu, ostao u kolektivnom pamćenju. Također, kako je kavana građanska, i svjedočenja bečkih ili pariških kavana okrepljuju hrvatsko kolektivno pamćenje.

Povratak kavana 1990-ih godina valja razumjeti ne samo kao dio procesa tranzicije prema zapadnome svijetu nego i kao dio procesa retradicionalizacije hrvatskog identiteta.

ZAKLJUČAK

Kafić i kavana varijacije su na temu ugostiteljstva, odnosno potrebe za druženjem oko stola. Književni su krugovi i u jednom i u drugom prostoru našli svoje mjesto. Kroz svoje tekstove ostavili su nam svjedočenja, ali i uveli te specifične prostore u pamćenje, napravili od njih *lieu de mémoire*.

Naravno, književnici su samo neki od korisnikâ te društvenosti, jer kavana i kafići (gotovo) svima pripadaju. Tu su se nastanili sloboda i ovisnost, otvorenost za druge i samoća, veselje i dosada. Svugdje i uvijek isto je ili slično, jer su poput života. Ali ti prostori nisu svugdje i uvijek isti, oni su kao ogledalo društva i vremena. Naime, pojavljuju se u drugačijim oblicima (sjediti-stajati, kava-alkohol, luksuz-jednostavnost...). Te razlike posljedica su općih dru-

štveno-političkih sustava. Kavana i krčma obilježile su Monarhiju, svaki sloj je imao svoj ugostiteljski objekt. Kafić, kao spoj krčmarske i kavanske tradicije, obilježio je socijalizam jer je bio jedini prihvatljiv oblik društvenosti. A i kafić i kavana obilježili su tranziciju i samostalnost. Potrebe su, dakle, ostale gotovo iste, jedino su se oblici mijenjali. Iako su oba prostora proizvod grada, kavana je građanska (društvena komponenta u odnosu na ostale gradske slojeve), a kafić urbani (prostorna komponenta u odnosu na ruralnu sredinu).

Još nešto. Kao dokaz da je veza između kafića/kavane i književnosti živa svjedoči nedavno otvaranje kafića *Bookse* u Martićevoj ulici.

LITERATURA

- Bailly, A. (1990). Le restaurant: rationalité, théâtralité, image, localisation et fréquentation. *Les restaurants dans le monde et à travers les âges*. Grenoble: Glénat, str. 127-133.
- Burnay, N. *Le statut des chômeurs en Belgique*. Dostupno na <http://www.crest.fr/seminaires/lsg/seminairesDec2000.pdf>.
- Corbin, A. (1995.). *L'avènement des loisirs 1850.-1960*. Paris: Flammarion.
- Dumazedier, J. (1962.). *Vers une civilisation du loisir?* Paris: Ed. Du Seuil.
- Guibert, J. i Jumel, G. (2002.). *La socio-histoire*. Paris: Armand Colin.
- Heltai, J. (1998.). Grandeur et décadence des cafés, (1949). *Les cafés littéraires de Budapest*, Nantes: Le Passeur-Cecofop.
- Horvat, R. (1990.). *Prošlost grada Zagreba*. Zagreb: August Cesarec.
- Larmet, G. (2002.). La sociabilité alimentaire s'accroît. *Economie et statistique*, br. 352-353.
- Lemaire, G. (1997.). *Les cafés littéraires: vies, morts et miracles*. Paris: La Différence.
- Matoš, A. G. (1973.). Društvenost, (1910). *Sabrana djela*. Zagreb: Mladost.
- Mesnil, M. (2000.). Le temps de boire un café. *Revue des sciences sociales*, br. 27.
- Milčec, Z. (1975.). Umiru stare kavane. *Pozdravi doma zgfajtoni*. Zagreb: Znanje.
- Milković, Z. (1995.). Autobiografija. *Autobiografija hrvatskih pisaca*, Zagreb: AGM.
- Mišetić, A. *Gradski rituali: sociološki aspekti retradiconalizacije socijalnog života u hrvatskim gradovima nakon 1990*. Disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Pavičić, J. (1999.). Kavanska politika i kafićogeneza. *Narod iz kafića. Godine Nove*, br. 6.
- Perišić, R. (1999.). Stojicizam teorija s nogu. Pa ti budi pametan. *Godine Nove*, br. 6.
- Polić, N. (1970.). Zagrebačke šetnje, (1930). *Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Ulderiko Donadini. Izabrana djela*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Polić, N. (1970.). Susretaji s A. G. Matošem, (1929.a). *Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Ulderiko Donadini. Izabrana djela*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Ines Sabotič

**Od stola do šanka: kratka
povijest društvenosti u
kavani i kafiću**

- Polić, N. (1970.). AGM (Nacrt za studiju), (1929.b). *Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Ulderiko Donadini. Izabrana djela*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Polić, N. (1921.). O kavani u kavani, 1921. *Marginalije*, Zagreb.
- Radaković, B. (1999.). Junk-cuga. Fofaju, burazu od Štefice kaj je išla z menom u osnovnjak. *Godine Nove*. br. 6.
- Sabotič, I. (2002.). *Les cafés de Zagreb de 1884 a 1914: sociabilités, normes et identités*. Doktorska disertacija, Paris I Panthéon-Sorbonne.
- Slamnig, D. (1980.). Ulomak drame "Mi mladi". *Čudovište*, Zagreb: Novo Slovo.
- Wiesner, Lj. (1970.). Nikola Polić, (1936). *Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Ulderiko Donadini. Izabrana djela*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Zagreb 1900*. (1974.). Zagreb: Liber.